

ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՎՄԱՃԱՆԻ

Ի ՎԵՐՍԱՅԼ

1937-1938 թվականներին «Բազմավեպ»-ին մեջ հրատարակեցինք սոյն հեղինակին ձեռագիր ինքնակենսագրությունն ուղեգրական բաժին մը, ուր կը նկարագրէր Եւրոպայի քաղաքներն զանազան ըլլալը եւ տեղական բարքերը:

Ներկայ հատուածը նոյն Հօր գործէն՝ նկարագրութիւնն է Վերսայլի մէջ ունեցած իր հետաքրքրական տեսակցութեան Լուդովիկոս Ժե. Ի եւ անոր Նախարարապետին հետ, ինչպէս նաեւ իր կատարած այցելութեան մեր տարաբախտ քաղաքներն՝ Լեռն վերջինի գերեզմանին:

Հ. Ն. Փ.

Յաղագս ի Բառիգ, որոյ միջոցաւ Թովմանանին ի Վերսայլի գնալն եւ ներկայաւանակն առաջի ժե Լուդիգի քաղաքներն, եւ ապա իմանալն քաղաքներն զանգոսնիլն Թովմանանին յիշխանէ ունեմէ, եւ ախարիլն նոյն իշխանին:

1769 — Եւ ընդ աւուրան ընդ այնոսիկ ի հասանիլն ի Բառիգ միջնորդութեամբ իւրոյ պաշտպանի ճանապարհի՝ Ս. Անտոնի Բատուացուոյն՝ եզիտ գլխատանդնուպոլսեցի Ղալաղացի Աստուածատուր անուն երիտասարդ բարեպաշտ ոմն. եւ յորմէ հետէ եկեալ էր ի Բառիգ 20 ամբ էին. որ եւ զբարւոք տեղեկութիւնս ունէր քաղաքին եւ լեզուին: Եւ ի սմին ժամանակի Կոստանդնուպոլսեցի Տէր Մարուգէի որդի Քարուծին Հայ Ստեփան կրօնաւոր արդ ի Բառիգ եկեալ էր, եւ ի Կոստանդնուպոլսոյ ունէր զմեծ ծանօթութիւնս Թովմանան ընդ նմա: Ուստի ընդ լսել պարոն Աստուածատուրէն՝ զնացին ի միասին ընդ նմա. եւ գտեալ զՄարուգէի որդին՝ զմեծ ուրախութիւնս արարին: Եւ խոստովանեցաւ նմա Թովմանան: Այլ եւս էառ ի նմանէ զծանօթութիւն տանն եւ քաղաքին: Եւ միջնորդութեամբ սոյն պարոն Աստուածատուրին զբազում աշխատէն կարմիր եագութիւն (յա-

կինթ) վաճառեաց Թովմանանն եւ 100 ինչ 2 զնորին բռնիքի տայր նմա, որով եւ նա սիրով ծառայէր նմա:

Եւ յորժամ ծանեաւ բարեպէս զԹովմանանն, յաւուր միում ասէ ցնա. — Ո՛վ տէ՛ր իմ, դու աշխարհ երկիր եւ թագաւորութիւնն ընդ չըջեալ ես, եւ զայսքան ծանօթութիւնն ունիս զաշխարհաց. ես կամիմ զքեզ հրատարակել ի յայս մեծահռչակ Բառիգ քաղաքին, եւ եւս մյն զի Հապէշ թագաւորի զանձապետ եւս եղեալ ես. այս մեծ պաշտօնն է, եւ ի մեծի համարման լինիս ի քաղաքին:

Իսկ Թովմանանն ոչ կամէր զայս հրատարակուին իւր, այլ կամէր միայն վաճառու առնել ապրանքն. եւ նա պնդէր՝ թէ ահա յայնժամ ընդ հրատարակելու վաճառող ես առաւել բարիք յառաջանայ: Չայս լուեալ Թովմանանին թոյլ ետ եւ ասէ. Աղէ արա՛ւ զի տեսցուք, թէ որպէս յառաջանան իրաւ կութիւնք մեր:

Եւ յայնժամ այս օրհնեալ պարոն Աստուածատուրն սկսաւ զրել զգիրն Ֆրանսիացիներէն եւ շատ վայելուչ շարադրութեամբ առ Բոնիֆո Մինիսթրօ Միւսիւ Տիւք Շուէ՛ր զօրութիւն, որ ունէր օրինակ զայս.

«Գիտացէ՛ք բարձրութիւն քո զի Կոստանդնուպոլսեցի մեծ վաճառական ունի

ազգաւ Հայ եւ անուամբ Յովհաննէս Թովմանանեան ասացեալ՝ եկեալ է, եւ սա զբազում քաղաքներն շրջեալ է, եւ ապա ի Աֆրիկայ ի Հապէշիստան գնացեալ, եւ այն քաղաքներն զանապետ եղեալ է եւ ունի գլխաւոր կարմիր եագութիւն եւ գլխաւոր հարկաւոր նորալուրս ի յօգուտ քաղաքութեան ձեռում: Եւ այժմ եկեալ բընակի յայսմ քաղաքիս ի Բառիգ, ի տունն Յօրէլ Տանիքէն, Ռու Շանֆիլիւր. այսինքն՝ յայն ինչ փողոցի եւ յայն ինչ տեղի»:

Եւ ապա զայս զրեալ գիրն տարեալ էարկ ի զանձանակն Տիւք Շուէրօրութիւն, զոր յամենայն երեկոյի բացեալ ընթեռնուն առաջի Տիւք Շուէրօրութիւն:

Եւ ընթեռնուն զգիրն որ վասն Թովմանանի էր, իսկոյն ետ զրել զպատասխանն՝ թէ ի վաղիւն ի 11 ժամու գնացեալ իմ կառօքն հրաւիրէք զայն Թովմանան զանձապետն, տալով զայս իմ գիրն նմա, եւ բերէք առ իս ի պալատն:

Իսկ Թովմանանն ի միւսում աւուր անակնկալ զօրով սկսաւ խօսել ընդ կատակս ընդ պարոն Աստուածատուրին ասելով, թէ. — Է՛յ, Միւսիւ Տիւք, ո՞ր է պատասխան զրոյդ, որով հրատարակել կամէիր զմեզ:

Եւ մինչդեռ բանքն ի բերան էին, եհասան Տիւք Շուէրօր Վեղիլին փառահեղ կառքն, որով եկն սպասաւոր եւ խնդրէր զզանձապետ Թովմանանն, եւ գտեալ զտունն նորա եմուտ առ նա խոնարհութեամբ ողջունելով եւ մատոյց նմա զգիրն Տիւք Շուէրօրին: Եւ Թովմանանն ետ ընթեռնու Պարոն Տիւք Շուէրին զգիրն զայն՝ որով հրաւիրէր ի պալատ նոյն առաքեալ կառօքն:

Եւ Թովմանանն արար զպատրաստութիւն իւր, եւ զգեցաւ զիւր փառաւոր զգեստն պարսից, եւ մանիլու գտակ ի դուռն պատուական շարով միով փաթութեալ, եւ էառ ընդ իւր զպարոն Աստուածատուրն եւ զմի սպասաւոր եմուտ ի կառն վեղիլին եւ զնաց ի պալատ նորա. եւ այն թղթեր սպասաւորն յուղի անկեալ տարաւ զԹովմանանն ի մեծ սենեակն եւ նստոյց ուր էին ժողովեալ բազում իշխանք, որք եւ նոքա

սպասէին օտիէնցաի (ունկնդրութիւն): Եւ բերող սպասաւորն գնացեալ ի ներքս ծանոյց Տեառն իւրում՝ թէ զզանձապետն Հապէշու զԹովմանան բերի, եւ ի յանթիւք մարան նստուցի ընդ իշխանացն: Եւ ընդ լսելն զպալուստ նորա՝ ոչ կամեցաւ տան զգեստունն երեւիլ առ ի յարգութիւն Թովմանանին: Եւ ել արտաքս ուր էին եկեալ իշխանք՝ կամելով անցանել ի միւս սենեակն առ զքենուլ, եւ ետես զԹովմանանն նստեալ ի յետին տեղուջ: Իսկ իշխանքն վասն ցըրտաբեր եղանակին մերձ ի հրապառ տեղին նստեալ, սկսաւ իւր լեզուովն յանդիմանել զնոսա ասելով.

— Այս ո՛րքան տմարդութիւն է ձեզ, որ զայն աղնիւ անձի հիւրընկալութիւնս առնելով ոչ հրաւիրէք առ ձեզ մերձ ի հուրն նստիլ:

Չայս ասացեալ եմուտ նա ի միւս սենեակն առ ի զքենուլ: Եւ անդ եղեալ իշխանքն եկեալ կուտեցան ի վերայ Թովմանանին եւ կալեալ զձեռանէն. «Ավանտ՛ միւսիւ, ավանտ՛ միւսիւ», ասելով տարեալ պատուով նստուցին մերձ ի կրակետղըն ի յառաջին տեղուջ: Եւ ապա աղղ արարեալ կոչեաց Տիւք Շուէրօրն զԹովմանանն ի ներքս. եւ Թովմանանն առեալ ընդ իւր զպարոն Աստուածատուրն զնաց ի ներքս: Եւ ընդ տեսանելն Տիւք Շուէրօրին զՏիւքիւն, ասէ ցԹովմանանն.

— Դու զգալեան (խալեբէն) լեզուն գիտես, եւ ես գիտեմ. ուրեմն ոչ է հարկաւոր մեզ թարգման:

Եւ եհան զնա արտաքս. եւ մնացին ի ներքս երկուքն միայն: Յայնժամ Բոնիֆո Մինիսթրօ Տիւք Շուէրօրն սկսաւ մանրամասնաբար հարցանել զչըջապեալ տեղիսն եւ զքաղաքն եւ զպատմութիւնն Հապէշին:

Եւ Թովմանանն սկսաւ պատմել մի ըստ միովէ կարգաւ իբրեւ զժամս երկուս, այլ եւս զպատմութիւնս Հապէշին եւ զկերակուր արեւն նոցա, այսինքն ոչ իւրեանց ձեռք ուտելն, այլ սպասաւորին ձեռք դրնել զկերակուրն ի բերանն, եւ զայլ ամենայն անձոռնի արարս նոցա պատմեաց նոցա: Եւ վեղի Շուէրօրն ծիծաղելով յոյժ հաճեցաւ Թովմանանին արարեալ պատմու-

թեանն եւ սիրեաց զնա յոյժ.

— Վասն որոյ, ասէ, յետ երկից աւուրց ի 11 ժամուն կամիմ զի եկեացես առ իս աստ ի պալատ իմ, զի երթիցուք ընդ քեզ ի Վերսալիա եւ տեսցես զպալատն եւ զպարտէզն թագաւորին, զուցէ եւ թագաւորն խնդրեսցէ զքեզ եւ դու անդ ներկայ դտանիցիս. վասն զի զայս ամենայն արարեալ պատմութիւն քո զբովանդակն պատմելոց եմ թագաւորին:

Եւ ապա ասէ. — Ո՞ւր են այն պատուական եագութքն կարմիր զոր ի գրին քում ծանուցեալ էիր: — Եւ թովմաճանն սկսաւ ցուցանել զիւրն: Այլ եւս խնդրեաց ի Տիւք Շուէզօլին զի եւ նա ցուցցէ զիւր մատանիսն եւ նա բերեալ եցոյց նմա զամենայն: Իսկ թովմաճանն ետես զնորին մատանիսն, որք ըստ մեծութեանն չէին. վասն որոյ ասէ ցՎէզիրն.

— Ո՛վ տէր իմ, թողութիւն չնորհեա զայդոսիկ մատանիս զորս ունիս, չեն յարմար ըստ մեծապատիւ իշխանութեանդ, այլ ի յիմոցն դենա՛լ զմինն եւ ես պակաս զնով տամ յարգութեանդ:

Յայնժամ եւ նա հարց զգին երկուց եագութից, որոց մինն էր 48 կրան 5 հազար ոսկի, եւ միւսն էր 56 կրան 5 հարիւր ոսկի: Եւ ասէ Վէզիրն.

— Այն հինգ հազարաց եագութն ոչ ինձ եւ ոչ թագաւորին մերոյ հաճոյ է, սակայն միւս հինգ հարիւրոցն եթէ տաս 200 ոսկեով զնեցիր թարց իմիւր ցուցանելոյ: Եւ թովմաճանն էջ մինչեւ ց300. բայց նա ոչ ետ աւելի ասելով. — Ձի եթէ գիտէիր դու զմիտս իմ, թէ յիշատակ կրեցիր, յոյժ սիրով տայիր: Եւ թովմաճանն առ այն բան ետ 200 ոսկեով. եւ նա իսկոյն թուեաց զերկու հարիւր լուիճ ոսկին. եւ Տիւք Շուէզօլն վերստին նոյն կառօքն որով եկն առաքեաց ի տուն զթովմաճանն:

Եւ թովմաճանն ետ ձեռածիրս կառավարին զերկուս ոսկիս եւ այն հրաւիրող սպասաւորին եւս ետ զերկուս ոսկիս:

1769 — Եւ յետ երկից աւուրց ըստ հրամանի Տիւք Շուէզօլնին զնաց թովմաճանն առ նա 1769 Նոյեմբեր 18ին. եւ նա առեալ զթովմաճանն ի կառս իւր ի միասին զնա-

ցին ի Վերսալիա, եւ ետ զսպասաւոր մի թովմաճանի, զի ձրիապէս տարեալ չըջեցուցէ ի բոլոր պալատն թագաւորին եւ ի մեծահոջակ պարտէզն, այլ եւս ցուցցէ զսենեակս վախճանեալ թագաւորաց եւ զմեծագին անկողինս նոցին եւ զմեծաչէն թէատրոնն, որ ի բոլոր Եւրոպիա ոչ գոյ նման նմին. թէպէտ ի Նաբօլի եւս գոյ պատուական թատրոն մի թագաւորական, սակայն ոչ է այնքան մեծ եւ բարձր:

Չայս ամենայն տեսեալ թովմաճանի, յոյժ զմայլեցաւ առ այն մեծակառոյց եւ պերճապատում պալատն եւ զգեղեցկութիւն կարգի եւ համեմատութեան պարտիզացն, որ ոչ կարեմ գրով բացատրել ձեզ ասէր. եւ զոր ոչ ոք կարէ գրով բարեպէս իմանալ եւ պատկերակերպիլ, մինչեւ ոչ զնացեալ անձամբ տեսցէ զամենայն. վասն զի հիսնալի ինչ է այս Վերսալիա եւ արժանի տեսութեան ամենայն իմաստնոց եւ հանճարեղ անձանց. ահա այսքան կարեմ զովել:

Եւ յետ չըջադայելոյ յայս ամենայն տեսիս դարձաւ թովմաճանն առ Տիւք Շուէզօլն. որ եւ նա զնացեալ առ Լուդովիկոս 15երորդ թագաւորն մինչ պատմեալ է նմա զամենայն պատմութիւն թովմաճանի, իսկոյն եւ թագաւորն հրաման է արարեալ թէ զայն Հապէշու զանձապետն բե՛ր առ իս. եւ այժմ զինի ճաշուն զքեզ տանելոց եմ, ասէ Տիւք Շուէզօլն. եւ նստաւ ի ճաշ ընդ թովմաճանի. եւ ի ճաշուն ետ խրատ թովմաճանի ասելով.

— Իբրեւ ներկայանամք առաջի թագաւորին, դու մի՛ երբեք բացցես զգլուխ քո, այլ նոյն զորդովիցս սեաւ զատիՓէ (թաւիշ) եւ շալով փաթութեալ մանիլու դտակաւ մուտ, եւ ըստ սովորութեան ձերում օսմանցոց տուր յարգանք զողջոյնդ. եւ զինչ հարցցէ՝ տո՛ւր համարձակ զպատասխանս եւ մի՛ երկնչիցիս ինչ: Եւ ապա ելեալ ի ճաշոյն զնացին ի պալատ թագաւորին եւ սկսան մտանել սենեկէ ի սենեակ, սենեկէ ի սենեակ բոլորն ծանր կերպասիւք եւ զարդարեալ աթոռովք. ապա մտին ի անթիքամարան եւ զթովմաճանն կացոյց անդէն, եւ ինքն Տիւք Շուէզօլն եմուտ արքայն, եւ ծանոյց նմա զգալ Հապէշ

զանձապետին. եւ նա ետ հրաման մուծանել զնա ի ներքս:

Եւ եկեալ ներքին սպասաւորք (որք են բրինչիպէյք) թագաւորին առ թովմաճանն թեւամտեալ ասեն.

— Ավանսէ՛, միւսիւ թրէզօրիէ Հապէշու:

Եւ առեալ տարան ի ներքս զթովմաճանն եւ նա ընդ ներկայանալն առանց զխարացութեան ըստ խրատու Վէզիրին առաջի թագաւորին արար զերիս միջածութեամբ զերկրպագութիւնս որպէս առնեն օսմանցիք:

Իսկ թագաւորն Լուդովիկոս ժպտելով կոչեաց առ ինքն զթովմաճանն եւ յետ բազում հարցմանց ասէ.

— Յիրաւի դու ի Հապէշաստա՞ն զնացեալ ես:

Եւ Տիւք Շուէզօլ Վէզիրն թարգմանեղեւ, եւ թովմաճանն եցոյց զինիւ Հապէշ թագաւորին որպէս եւ է մինն ի յայս պատմութեան յերեսն 242: Եւ թագաւորն ասէ.

— Ընդէ՞ր ետ քեզ ի վերայ սպիտակ թղթոյ թագաւորն քոյ հապէշին զիւր կնիքն:

Եւ նա ասէ.

— Կարծելով թէ յամենայն թագաւորութիւնս ընդունելի իցէ իւր կնիքն, որով կարող իցեմ ես ի ներքոյ գրել զխնդրուածս եւ ընդունիլ զչնորհս ինչ. ահա վասն այսր պատճառի ետ ինձ իւր կնիքն ի վերայ սպիտակ թղթոյ:

Յայնժամ սկսան բնաւքն ծիծաղիլ եւ ուրախանալ: Բայց ասէ թագաւորն՝ թէ ուրեմն եւ մեք պարտիմք առնել քեզ զչնորհս ինչ. յոյժ բարեւոք, արասցուք ըստ խնդրուածաց քոց: Եւ ապա ասէ. Ի սեղանի ո՞րպէս ճաշեն այն հապէշքն: Եւ թովմաճանն սկսաւ պատմել մի ըստ միովէ զամենայն. եւ եւս թէ զկերակուրն իւրեանց ձեռք ոչ ուտեն այլ սպասաւորի ձեռքն ճաշեն: Եւ ընդ լսելն թագաւորին զայս բան, իսկոյն ասէ ցսպասաւորան.

— Այլ՛ վու բօթէ էօն փէօ տիւ փէն (Գացէֆ ֆիչ մը հաց բերէֆ):

Եւ նոքա ի վերայ ոսկեոյ սկտեղ բերին զհացն:

Յայնժամ ասէ թագաւորն ցթովմաճան.

— Որպէս առնեն հապէշքն, եւ դու նոյնպէս տուր ուտել Տիւք Շուէզօլին: Իսկ թովմաճանն ոչ համարձակէր առնել նմա, զի եւ նա ոչ ցուցանէր այնքան հաճութիւն առ այն հրաման: Եւ թագաւորն ընդ իմանալն զտհաճութիւն նոցին, իսկոյն բարձր ձայնիւ հրաման արար եւ ասէ.

— Հրաման արքայի:

Յայնժամ Տիւք Շուէզօլն բացեալ զբերանն իւր եւ յառաջ մատուցեալ ասէ ցթովմաճանն.

— Փութով տո՛ւր ինձ ուտել: Եւ թովմաճանն եւս համարձակեալ էառ զկոտոր մի հացի եւ եղ ի բերան նորա, եւ բութ մատովն մղէր ի ներքս բերանոյն կամօք ի հրճուանս թագաւորին: Իսկ Տիւք Շուէզօլն յետս յետս ընկրկէր. եւ թագաւորն ի մեծէ ծիծաղմանէն նոյնպէս եւ իշխանքն որք էին անդ, ամենեքեան զարտասուս յաչացն բղիթին: Եւ այսպէս եղեւ մեծ ուրախութիւն առաջի թագաւորին: Եւ ապա ասէ թագաւորն ցթովմաճանն.

— Եւ դո՞ւ եւս այսպէս ճաշէիր անդ: Եւ նա ասէ.

— Ո՛չ, այլ ըստ սովորութեան մերում ճաշեմք ձեռամբ մերով: Արդ եթէ դո՛ւ չնորհս առաջի բարձրութեան քում, հրաման տուր ծառայիդ զի խօսեսցի:

Եւ ասէ թագաւորն. — Տուեալ քեզ հրաման, խօսեաց:

Յայնժամ սկսաւ թովմաճանն վերստին երկրպագութեամբ ասել (որ յառաջնմէ պատրաստեալ էր զնիւթն).

— Ո՛վ տէր եւ թագաւոր իմ ամենապատիւ. բարձրութիւն քո ոչ է միայն թագաւոր ազգին Պրանսիոյաց, այլ եւս մեր Հայոց ազգին, եւ վասն այն հանապաղ ի ժամերկութեան մերում օրհնեմք եւ աղօթեմք վասն քո: Վասն զի երբեմն երբեմն մինչ զրկողութիւնք եւ դժբաղդութիւնք ինչ պատահին մեզ ի Գոստանդնուպօլիս ի մահմետականաց եւ կամ յայլոց, զիմեմք առ Դեսպան քոյոյ Բարձրութեան եւ ի ձեռն զնել նորա իսկոյն բժշկիմք: Որպէս այն գթութեանն Երուսաղեմայ, որով Յոյնք կամէին առնուլ ի ձեռաց մերոց զսուրբ Յակոբայ

վանսն. բայց Դեսպանն քո ընդ զնեքն զձեռն, զամօթի հարեալ փախան Յոյնք, եւ այսպէս փրկեաց զմեզ ի յայնպիսի մեծէ վտանգէս: Ըստ սմին սարաւի եւ այժմ ես եւս որ զնալոց եմ յիմ յերկիրն ի Կոստանդնուպօլիս, որ է երկիր Օսմանցւոց, ուրեմն խնդրեմ ի Բարձրութենէդ վասն իմ յանձնաւարական զիր մի առ Դեսպանն Քո միւսի Մեմբրիստին, զի զմեզ ընդ հովանեաւ թեւոց իւրոց պաշտպանեալ պահեսցէ»:

Իսկ ամենաբարի թաղաւորն Լուիճին (եւ աւաղ որ ոչ խնդրեաց զպերաթ, որ իսկոյն տայր) որպէս իսկոյն հրաման ետ Տիւք Շուէզօլին, զի զրեացէ լաւապէս զյանձնաւարական զիր մի ի Կոստանդնուպօլիս առ Դեսպան իւր: Այլ եւս ասէ թաղաւորն ցթովմաճան.

— Դեռ ո՞րքան ժամանակ մնալոց ես ի Բառիդ:

Եւ նա ասէ.

Այլ եւս երկու ամիս: Ասէ թաղաւորն ցԹիւք Շուէզօլ.

— Մեք ի վեր անդր խոստացաք սմա, ի պատիւ Հապէշ կնքոյ Հապէշ թաղաւորի, ուրեմն տացուք սմա եւս իմ թաղաւորական ստորագրութեամբն եւ կնքովս բասարօրթ մի որ ձրիապէս մինչեւ ցերիս ամիսս ոչ ումեք մաքս եւ այլ ծախս ինչ տալով շրջեսցի ընդ ամենայն երկիրն իմ ուր եւ կամեսցի: Եւ առ ի ստուգութիւն բանիս, ահա այն թաղաւորական բասարօրթն դիցուք աստէն, որք տեսցեն եւ հաւատասցեն:

Եւ այսպէս սիրով եւ խաղաղութեամբ եւ ընդ Տիւք Շուէզօլին եւ ընդ իշխանս արտաքս թովմաճան:

Եւ կուտեցան ամենայն իշխանք ի զլուիս թովմաճանին, եւ այլ պէսպէս բանս նմա հարցանէին: Եւ մինն յիշխանաց հարցանէ ցԹիւք Շուէզօլ թէ՛ Այս Հապէշի զանձապետն յի՞նչ ազդէ է: Եւ նա պատասխանեալ ասէ. Հայ է: Եւ իշխանն առ ծաղու եւ կամ ի կատականս հեզներով ասէ. Հա՛, հա՛ զիտացի, այս ազգն երէկ եւ այսօր նոր ել: Յայնժամ ծանուցեալ թովմաճանին եւ ջերմացեալ հարցանէ ցԹիւք Շուէզօլին.

— Ունիմ ինչ պատասխանել սմա, ասա-

ցի՞ց թէ ոչ: — Ասէ Տիւք Շուէզօլին. — Ուի միւսի, այսինքն՝ տուր զպատասխանն: Եւ յայնժամ մատուցեալ թովմաճանն առ այն իշխանն ընդ Տիւք Շուէզօլին թարգմանութեամբ եւ ասէ.

— Ուստի՞ զիտացեր թէ մեր Հայոց ազգն երէկ եւ այսօր նոր ել: — Եւ նա ասէ.

— Գիտեմ ես որ այնպէս է: — Ասէ թովմաճանն.

— Ուրեմն ես այժմ ցուցից քեզ որքան հին ազգ է քան զքո ազգն:

Եւ կուտեցան անդ ամենայն բրինչիպէյք: Եւ ասէ թովմաճանն.

— Դու ընթերցեա՞լ ես զԱստուածաշունչ Գիրս: Եւ նա ասէ. — Ուի միւսի: Եհարց ցնա թովմաճանն եւ ասէ. Տապան Նոյի ի վերայ որո՞յ լերին հանդեալ: — Եւ միւս բրինչիպէյքն պատասխանեցին.

— Ի վերայ լերին Արարատայ:

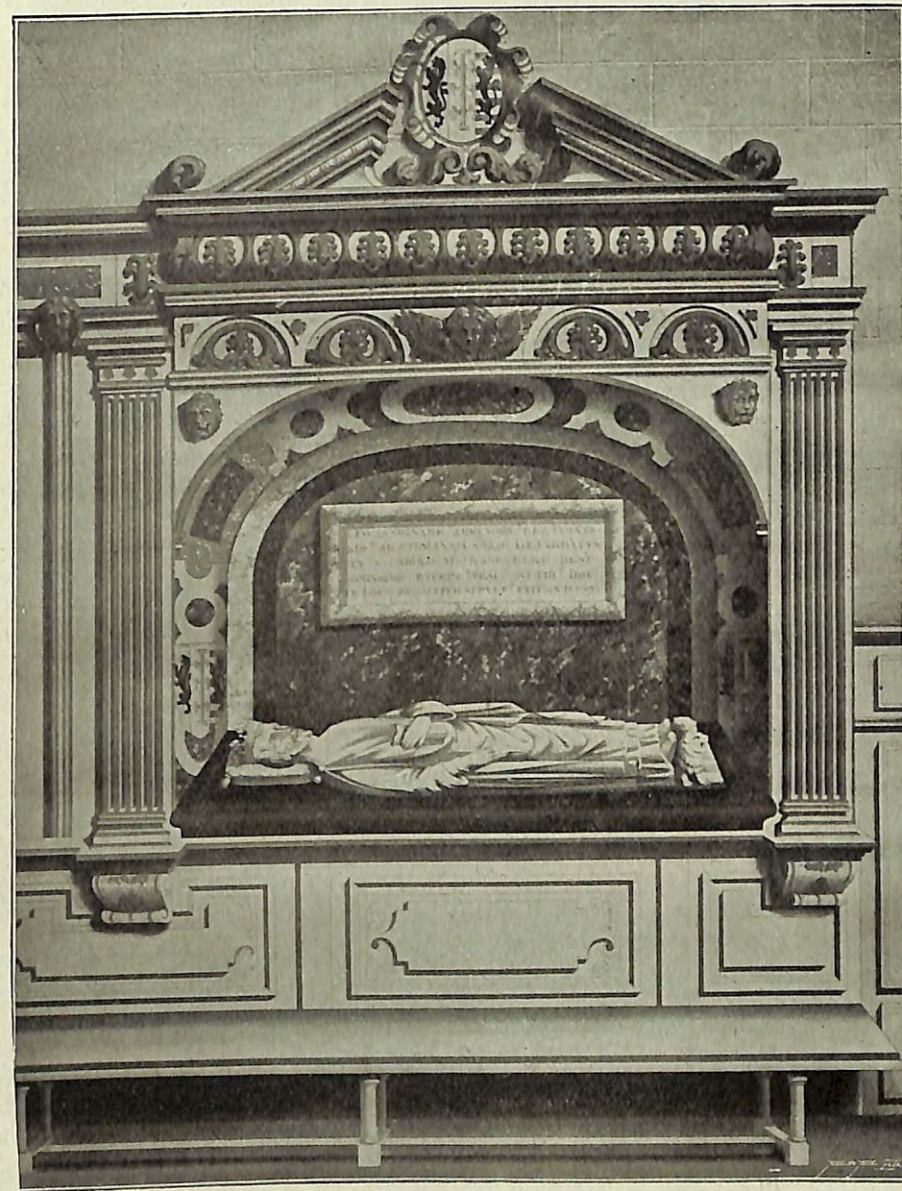
Ասէ թովմաճանն.

— Լեռնն Արարատ ընդ որո՞յ իշխանութեամբ էր:

Եւ սկսան բնաւքն միաձայն եւ միարարբառ ասել՝ թէ Արմենօրում (Հայոց): Իսկ թովմաճանն ոչ բաւականացեալ առ այս, այլ առ ի առաւել զմեծ տարածութիւն ցուցանելոյ վասն, վերստին հարցանէ նոցա, թէ այս Արարատ լեռնն ի յաշխարհազրուծիւնս յո՞ր կողմն Հայոց է. ի մեծն Հայաստան թէ ի փոքրն Հայաստան: Եւ նոքա ոչ կարացեալ փութով եւ ուղղակի պատասխանել առ այս, վասն որոյ թովմաճանն ասէ, թէ է ի մեծն Հայաստան:

— Արդ այժմ, ուրեմն, զիտացիր դու, ո՞վ գիտուն բրինչպէյ, եւ թողութիւն շնորհելով տե՛ս որ Հայոց ազգն ի յոր ժամանակէն ցուցի որ ի Հին Կտակարանս յիշատակի: Իսկ քո ազգին անունն ի Հին Կտակարանս ոչ գոյ: Տեսցուք ուրեմն այժմ արդեօք մեր Հայոց ազգն իցէ՞ երէկ եւ այսօր նոր ելեալ թէ քո ազգն:

Եւ սկսան ամենայն բրինչպէյք ծաղր առնել զհարցանող բրինչպէյն. իսկ Տիւք Շուէզօլին զնացեալ եմուտ առ թաղաւորն եւ պատմեաց նմա մի ըստ միովջ զամենայն: Եւ թաղաւորն ետ կոչել ի ներքս զհարցանող բրինչպէյն եւ զթովմաճանն: Եւ եկեալ

Լեւոն վերջինի դամբանը ի Սէն Տըմի (Փարիզ)

սպասաւորքն արքունի առ թովմաճանն.

«Ավանտէ՛ միւսիւ, ավանտէ՛ միւսիւ» ասելով առեալ տարան վերստին առաջի թաղաւորին: Եւ թովմաճանն երկեալ յոյժ ի միտս ընդ կոչելոյ նոցա ի ներքս մի՛ գուցէ մեր ազգն հին եւ զնորայն նոր ցուցանելոյ ազգաւ իցէ վերստին կոչեն: Բայց ի գուր ել այն մտածութիւնքն. քանզի թաղաւորն

ուրախ զիմօք խօսեցաւ ընդ թովմաճանին եւ ասէ.

— Պաւլօ միւսի, լաւ ջատագովութիւն արարեալ ես ազգին քում:

Ապա ասէ ցայն հարցանող բրինչպէյն.

— Դու ոչ գիտէիր զնորին ազգին հին եւ նոր լինելն, ապա որո՞վ ստուգեցեր եւ պնդեցեր նոր ազգ լինել ազգի նորա:

Եւ պատասխանեն միւս բրինչպէս՝ թէ զՀայոց ազգին այնքան հին ազգ լինելն ոչ գիտացաւ:

Յայնժամ ասէ թագաւորն. Ուրեմն առեալ զԱստուածաշունչն քո եւ տարեալ ի չիֆտլիկն քո այնքան ընթերցցիս, մինչեւ ուսցիս եւ գիտացես բարեպէս եւ ապա եկեսցես: Եւ այսպէս աքսորեցաւ ի չիֆտլիկն իւր:

Իսկ թովմաճանն իրրեւ ծանեաւ զաքսորիլ նորին վասն իւր, յերեսս անկեալ ողորճաօք սկսաւ աղերս մատուցանել թագաւորին: Եւ թագաւորն ծիծաղելով ասէր.

— Դու որպէս ուսեալ ես զազգիդ որպիսութիւն, այսպէս եւս եւ նա զնացեալ ուսցի եւ ապա փութով արձակեցից, դու զնա՝ խաղաղութեամբ եւ մի՛ ինչ հոգս անցես ի վերայ նորա:

Եւ թովմաճանն վերստին երկրպագեալ նմա ըստ արարողութեան Օսմանցոց, եւ արտաքս ընդ Տիւր Շուէզօլին եւ ետ թովմաճանի զկնի երկուց աւուրց զայն յանձնարարական գիրն որ առ Կոստանդնուպօլսոյ զեսպանն եւ զմիւս թագաւորական ճրիական պարզեւ ի գիրն իւր կնքով որպէս ի վեր անդր եղեալ կայ, տեսցեն եւ հրճուեսցին բարեկամք:

Եւ պալատականք իշխանք, որք բարեկամացան ընդ թովմաճանին, անպակաս յամենայն աւուր եկեալ առ նա եւ առնուին զնա ի կառս իւրեանց, եւ տարեալ աստ եւ անդ զբօսնուին. եւ այսպէս ուրախութեամբ եկաց ի Բաղիզ զաւուրս 64: Եւ արար եւս զմեծ վաճառ եւս ընդ թագաւորին կենակցելով: Զի ի յիշխանացն եւս էառ զյանձնարարական գիրս աստ եւ անդ. եւ էր ի պատրաստի ելանել ի Բաղիզ: Եւ յայնմ վայրի եկն բրինչպէս մի եւ ասէ թովմաճանն.

— Յազգէ քումմէ թագաւորի գերեզման մի դոյ ի մեր Սան Սելաստան (Saint Célestin) եկեղեցին ի Բաղիզ. կամի՞ս տեսանել զայն:

Ասէ թովմաճանն.

— Յոյժ սիրով կամիմ տեսանել:

Եւ մտեալ ի կառսն զնացին ի Սան Սելաստան եւ գտին զգերեզման որ էր Վեցե-

րորդ Լեւոն եւ վերջին թագաւորն Հայոց 1393 թուի Փրկչին, որ եւ Յրանսդերէն գրեալ էր այսպէս «ոչֆս առմէնորում Լէօ Լուզիկան»⁽¹⁾:

Որ եւ ի գիրսն տպեալ ի Մատրաս ի Յակոբէ որդւոյ Աղալամիրին ի 115–117 երեսն գրեալ կայ այս Լէոն թագաւորին ի Բաղիզ ամփոփիլն եւ պատմութիւնն: Այլ եւս Զամչեան Հ. Միքայէլ Վարդապետին ի գիրս Պատմութեան Հայոց ի յաղիւսակն ժամանակագրութեան ի 1393 ամի Փրկչին եղեալ

(1) Թովմաճան յետոյ կտոր մը թուղթի վրայ կ'աւելցնէ. «Ես թովմաճանս այս կտոր թուղթս Դեկ. մէկ 1769 ի Բաղիզ գրեցի թագաւորին գերեզմանին վրայ: Ի Բաղիզ սան Սելաստան եկեղեցին մին Հայոց թագաւորի գերեզման կայ որոյ անունն թագաւորին է Լէօ Լուզիկան արմէնօրում ի թւին Գ. ի 1393 ին»:

Ծանօթ. Հրտչիմ. Թերեւս աւելորդ չըլլայ կրկնել հոս, թէ Լեւոն վերջին թագաւոր Հայոց վախճանեցաւ 1393 ի Նոյ. 29 ին Փարիզ՝ Tournelle պալատին մէջ, եւ յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ արքայական պատիւներով, եւ համեմատ իր կտակին (զոր ըրած էր 1392 ի Յուլիս 20 ին) մարմինը դրուեցաւ Կեղեցատինեան (Célestins) կրօնաւորներու վանքին եկեղեցւոյն մէջ, աւագ ս. սեղանի քով պատին մէջ հաստատուած սեւ տապանաքով, զամբանին վրայ Լեւոնի հասակին չափով սպիտակ մարմարէ արձանը արքայական թագով ու նշաններով:

1789 ի գաղղիական յեղափոխութեան ատեն բռնաբարուեցաւ ուրիշներուն հետ մեր տարաբախտ թագաւորին դամբանն ալ: Բարեգութ ձեռքեր կրցան փրկել աճիւններէն դատարկուած դամբանը միայն եւ զայն գետեղեցին նախ թանգարանի մը մէջ, յետոյ փոխադրուեցաւ Բաղիզ St. Denis աւանին կամ արուարձանին համանուն Ս. Դիոնիսիոս արքայաւորնի տաճարին տապանատունը, ուր մինչեւ օրս կը մնայ: Դամբանին վրայ քանդակուած են արքայական նշաններ եւ կայ տապանաքիւրը. Cy gist Lyon, Roy d'Arménie (Աստ հանգչի Լեւոն, Թագաւոր Հայաստանի). եւ դարձեալ.

Cy gist le très-noble et excellent prince Lyon de Lizingne, quint Roy Latin du royaume d'Arménie, qui rendit l'âme à Dieu à Paris le XXIX jour de novembre, l'an de grâce M.CCCXX e XIII.

III

կայ ի յերրորդ հատորն ուր է պատմութիւնն (364):

Այլ արդ այն իշխանն որ տարեալ եցոյց զգերեզմանն Լեւոն թագաւորին մերոյ, եւ թովմաճան մեծ շնորհակալութեամբ ուրախ եղեւ ի տան նորա ի նմին աւուր:

Եւ ապա յետ երից աւուրց եւ թովմաճան

ի Բաղիզ 1769 Դեկտեմբեր 4ին տիլիճենցով (կառֆ) եւ ի չորս աւուրս եհաս ի Շալոն, եւ անտի յետ երկուց աւուրց եհաս ի Լիոն, եւ ի Լիոնէ ի յեօթն աւուրս եհաս ի Մարչիլիա: Եւ եկաց անդ զաւուրս 5, եւ անտի նաւակաւ ի յերկուս աւուրս ի Լիվոնոյ Դեկտեմբեր 24ին:

Ա Շ Ն Ա Ն Տ Ե Ր Ե Ի Ն Ե Ր

ԶԱՐԼՍ ՄԵՔԵՅ

Վըրան սաստկաշունչ բուֆին ծփալով
Աշնան խեղճ տերեւ, նիւղէդ բաժնուած,
Թոշնած, չորցած ու հիւծած,
Ո՛ւր կ'երթաս այդպէս...

— Զարաճնի հարցափորձ, ես կ'երթամ
Հոն՝ ուր հովերը բիրտ կը բշեն զիս.
Ցամբած, կորած, ագագուն ու մրրկայո՛յց
Կ'երթամ ես հո՛ն, ուր ամէն բան կ'երթայ ու կ'երթա՛յ...

Դառնաշունչ հովերը զիս կը տանին
Համաճայն կամֆին իրենց՝ ամէն սար ու ձոր.
Լաւին ու գէշին մէջէն խլուած ես կ'երթամ
Ճակատագիրդ ինչպէս՝ որ քեզ կը բշէ ...:

Ինծի համար մէկ ամառ
Կամ քեզի վաթսուն,
Ա՛յ, խեղճ մարդ, նոյնպէս կ'ապրինք ես ու դու,
Մինչև երկուքս ալ բիրտ մահուան առջև խոնարհինք:

Ուրե՛մն, այսպէս կ'երթանք միասին:
Թէեւ բախտը բու գերագոյն ըլլայ
Կամ քէ իմինս խոնարհ,
Ճակատագիրը սակայն երկուքուս նոյնպէս.
— Մեռնի՛լ ու մոռցուի՛լ ...

Թրգմ. ամգլիներէմէ

ՍՄՐԳԻՍ ԱՇԾԵԱՆ